

A comparative study of the main porch lines of comprehensive mosques in the Safavid and Qajar periods

Zahra Bidkhouri

PhD Student, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran.

Kourosh Momeni*

Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran.

Received: 2025/02/16

Accepted: 2025/07/20

Abstract

In Iranian art and architecture, calligraphy is considered a very important source of decoration in buildings, with a more prominent manifestation in historical structures. In past eras, our country, Iran, has been home to skilled calligraphers who, with knowledge and awareness, utilized various scripts to shape inscriptions and decorations, leading to artistic and architectural transformation. This is particularly evident in religious places such as Friday mosques (Masjed-e Jame), which served as public gathering centers and focal points for artists and rulers. The inscriptions on the main iwans (porticos) of Friday mosques, often facing the dome chamber, have consistently attracted the attention of illustrators and calligraphers throughout history. Through their art, they bestowed an aura of sanctity and spirituality upon these buildings, marking a peak for the presentation of their art and creativity. These beautiful scripts in the Iwan inscriptions of mosques reached their peak, flourishing during the Safavid and Qajar periods, necessitating their examination and study.

The objective of the present research is a comparative study of the Thulth, Nastaliq, and Kufic scripts used in the main iwans of Friday mosques during the Safavid and Qajar periods. The research question is: What changes and transformations have occurred in the Thulth, Nastaliq, and Kufic scripts used in the inscriptions of the main iwans of mosques during the Qajar period, compared to the Safavid period?

In this research, the method is interpretive-historical with a historical-comparative approach. First, through library study, documents and information about calligraphy and mosque architecture in the mentioned eras are collected. Subsequently, through field study and the preparation of photographs of these scripts, the research data is interpreted and analyzed. Furthermore, the sampling method in this research is cluster sampling.

The research findings indicate that in the main iwans of mosques during the Safavid period, Thulth script was used more by artists in inscriptions compared to Nastaliq and Kufic. However, in the Qajar era, Nastaliq and Kufic scripts gained favor. The research result shows that the form, content, and application of Thulth, Nastaliq, and Kufic scripts in the inscriptions of the main iwans of Friday mosques during the Qajar period differ compared to Safavid architecture, which can be attributed to political and cultural developments.

Keywords:

Calligraphy,
Main porch,
Mosques,
Safavid and Qajar periods.

© 2025 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license .

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Citation: Bidkhouri Z, Momeni K. (2025). A comparative study of the main porch lines of comprehensive mosques in the Safavid and Qajar periods. *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 13 (3): 114-129.

[10.61186/jria.13.3.7](https://doi.org/10.61186/jria.13.3.7)

* *Corresponding Author:* k_momeni@jsu.ac.ir

مطالعه‌ی تطبیقی خطوط ایوان اصلی مساجد جامع در دوره‌ی صفویه و قاجاریه

زهرا بیدخوری

دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران.

کوروش مومنی*

دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۲۸ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹

چکیده

خطوط در هنر و معماری ایران از منابع بسیار مهم در تزئینات ابنیه به شمار می‌رود و در بناهای تاریخی نمود بیش‌تری دارد. کشور ما ایران در ادوار گذشته، خوشنویسان ماهری به خود دیده است که با معرفت و آگاهی به وسیله‌ی خطوط متعدد توانسته‌اند کتیبه‌ها و تزئیناتی را شکل دهند که مایه‌ی تحول هنری و معماری شده است. از جمله در اماکن مذهبی همچون مساجد جامع که مرکز تجمع عموم و محل نظر هنرمندان و حاکمان بوده است. کتیبه‌های ایوان اصلی مساجد جامع که غالباً روبروی گنبدخانه قرار دارند همواره مورد توجه نگارگران و خوشنویسان در طول تاریخ بوده است و با هنر خود هاله‌ای از تقدس و معنویت را به این بناها هدیه کرده‌اند و نقطه‌ی عطف ارائه‌ی هنر و خلاقیت ایشان بوده است. این خطوط زیبا در کتیبه‌های ایوان مساجد در دوره‌ی صفوی و قاجار به اوج شکوفایی خود رسیده است که بررسی و مطالعه‌ی آن‌ها ضرورت دارد. هدف تحقیق حاضر، مطالعه‌ی تطبیقی خطوط ثلث، نستعلیق و کوفی به کاررفته در ایوان اصلی مساجد جامع در دوره‌ی صفوی و قاجار است و سوال پژوهش عبارت است از اینکه خطوط ثلث، نستعلیق و کوفی به کاررفته در کتیبه‌های ایوان اصلی مساجد دوره‌ی قاجار نسبت به دوره‌ی صفوی چه تغییر و تحولاتی داشته است؟ در این تحقیق روش از نوع تفسیری-تاریخی با رویکرد تاریخی-تطبیقی است که ابتدا با مطالعه‌ی کتابخانه‌ای، اسناد و اطلاعات درباره‌ی خطوط و معماری مساجد در دوران ذکرشده، جمع‌آوری می‌شود و سپس با مطالعه‌ی میدانی و تهیه‌ی عکس‌هایی از این خطوط، داده‌های تحقیق مورد تفسیر و تحلیل قرار می‌گیرد. ضمناً شیوه‌ی نمونه‌گیری در این تحقیق، به صورت خوشه‌ای است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در ایوان اصلی مساجد در دوره‌ی صفوی، خطوط ثلث نسبت به نستعلیق و کوفی در کتیبه‌ها بیش‌تر مورد استفاده‌ی هنرمندان بوده اما در عصر قاجار، خطوط نستعلیق و کوفی مورد اقبال واقع شده است. نتیجه‌ی پژوهش نشان می‌دهد که شکل، محتوا و کاربرد خطوط کتیبه‌های ثلث، نستعلیق و کوفی در ایوان اصلی مساجد جامع دوره‌ی قاجار در مقایسه با معماری صفوی متفاوت است که می‌توان گفت تحولات سیاسی و فرهنگی در آن دخیل است.

واژگان کلیدی: خط، ایوان اصلی، مساجد جامع، دوره‌ی صفوی، دوره‌ی قاجار.

ارجاع به مقاله: بیدخوری زهرا، مومنی کوروش (۱۴۰۴). مطالعه‌ی تطبیقی خطوط ایوان اصلی مساجد جامع در دوره‌ی صفویه و قاجاریه، پژوهش‌های معماری اسلامی،

doi 10.61186/jria.13.3.7

۱۳(۳): ۱۱۴-۱۲۹.

* نویسنده مسئول: k_momeni@jsu.ac.ir

۱. مقدمه

قرار می‌گیرد و به این دلیل که ایوان اصلی جلوی گنبدخانه، دربرگیرنده‌ی کتیبه‌های شاخص با خطوط ثلث^۱، نستعلیق^۲ و کوفی^۳ است. مطالعه تطبیقی خطوط به کاررفته در ایوان اصلی مساجد جامع دو دوره‌ی فوق، هدف این پژوهش به شمار می‌رود و پرسش تحقیق عبارت است از اینکه خطوط کتیبه‌های ایوان اصلی در مساجد جامع دوره‌ی قاجار نسبت به دوره‌ی صفوی چه تفاوت و تغییراتی داشته است؟ یادآوری می‌شود پیش از این، پژوهشگران به این مسئله و موضوع نپرداخته‌اند و تلاش بر آن است که با مطالعه و بررسی به پاسخ این پرسش دست یافت.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش درباره‌ی خصوصیات کتیبه‌ها و خطوط در بناهای معماری از جمله مساجد، همواره مورد توجه و علاقه‌ی محققان بوده است. در بررسی تحقیقات پایان‌یافته می‌توان به نمونه‌های ذیل اشاره کرد: نیک‌فر و موسوی (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «بایدها و نبایدهای فقهی سبک معماری مسجد مطلوب در فرهنگ اسلامی» یادآوری کرده‌اند که شاخص‌های معماری مسجد دارای دو منظر بیرونی و درونی است و کتیبه‌ها را در گروه منظر درونی قرار داده‌اند. در تحقیقی دیگر، زارعی و زارعی‌موبنی (۱۴۰۲) با موضوع «معماری مسجد، کتیبه‌نگاری و آرایه‌های دوره‌ی قاجار با تأکید بر مسجدالنبی قزوین» بیان کرده‌اند که در دوره‌ی قاجار، برای مرمت کتیبه‌نگاری این مساجد نظیر مسجدالنبی قزوین؛ آیات، حدیث‌ها و مضامینی مذهبی به کار رفته است. مجتبی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «مقایسه تطبیقی کاشی‌کاری و کتیبه‌نگاری مساجد مشیرالملک و نصیرالملک» شباهت و تفاوت‌های تزئینات کاشی‌کاری، گچ‌کاری، آجرکاری، مقرنس، آینه‌کاری و کتیبه‌نگاری را مورد مطالعه قرار داده‌اند. هم‌چنین قاضی و همکاران (۱۴۰۳) در تحقیقی با عنوان «تحلیل کتیبه‌های درب امامزاده حمزه دهدشت و جایگاه آن در شناخت مضامین مذهبی شیعی (آیات و ادعیه)» به روش توصیفی-تحلیلی، پیام و مضامین موجود در کتیبه‌های بنای مورد نظر پرداخته‌اند. در پژوهشی دیگر سعیدی‌انارکی (۱۴۰۲) به مطالعه‌ی تطبیقی کتیبه‌های بدون تاریخ ایوان شرقی مسجد جامع اصفهان پرداخته است. حاجی‌زاده باستانی (۱۳۹۷) نیز موضوع «زیبایی‌شناسی و ارزش‌های نمادین کتیبه‌های مسجد جامع یزد» را مورد بررسی قرار داده و در این مسجد چگونگی روش ترکیب کتیبه‌ها را برای بازگومودن معانی نمادین مدنظر داشته است. در مقاله‌ای سام‌خانیانی و دیگران (۱۴۰۲) با عنوان «معرفی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع قائن» به پرسش‌های قدمت

تزئین در هنر اسلامی برای بیان فضای قدسی است. زینت که به عنوان یکی از پایه‌های تصویری هنر اسلامی ارزیابی شده وسیله یا بیانی تصویری است برای شرافت‌بخشیدن به «ماده»: سطح، رنگ، خط، حجم، آجر، گل، گچ، کاشی تا به افق‌های برتر نائل شود و رنگ و هویت معنایی و در نهایت شخصیت فوق طبیعی بیابد و معنوی و الوهی شود. تزئینات یکی از عوامل مهم در معماری ایران است که نمای بنا را از حالت خشک و بی‌روح، خارج می‌سازد و به آن هویت می‌بخشد. گفتنی است تزئینات در اماکن مذهبی نیز به‌خصوص در طراحی مساجد به شکل‌های متفاوت کاربرد فراوانی داشته است. مثل مساجد جامع و ایوان‌های آن که اغلب تزئینات در قالب کتیبه‌ها و خوشنویسی در آن دیده می‌شود و انواع خطوط زینت‌بخش آن است و به این بناهای فاخر، شکوه و زیبایی فوق‌العاده‌ای بخشیده است. بدین جهت از گذشته تاکنون، ایوان اصلی روبروی گنبدخانه در مساجد جامع مورد توجه هنرمندان، مردم و حاکمان وقت بوده و با خطوط مختلف به آیات قرآن، اسماء الهی، نام پیامبر و امامان، احادیث و روایات مزین شده است.

به طور کلی مساجد در تاریخ معماری همواره تأثیر قابل توجهی بر مشخصات سبک دوره، معماری عصر خویش، نحوه شکل‌گیری، چگونگی و نحوه گسترش مجموعه‌های معماری و شهرسازی داشته زیرا مهم‌ترین و اساسی‌ترین مکان مذهبی و کانون گسترش شهرها و روستاها بوده و به تبع آن، ویژگی‌های بنیادی معماری و شاخص‌ترین آثار هر دوره اغلب در بنای مساجد نمود داشته است. معماری اسلامی با مساجد به عنوان نقطه عطف شهرها در دوره اسلامی آغاز شده است. هم‌چنین در زمان حکومت صفوی، بناهایی دیگر از مسجدهای سلطانی با نام مساجد شاهی که چارچوب و مشخصه‌هایی از نوع مساجد جامع داشته، پدیدار گشته است و در دوره‌ی قاجار نیز، ساخت مساجد شاهی یا سلطانی به‌خصوص در زمان حکومت فتحعلی شاه، چشم‌گیر بوده است. در این دوره، مساجد جامع به عنوان بنیادی‌ترین مدرسه‌ی مذهبی، شناخته می‌شد که بیش‌تر طلاب در این مدارس به تحصیل دروس دینی می‌پرداختند. هم‌چنین این گروه از طلاب در حوادث گوناگون اجتماعی و سیاسی حضور فعال داشتند (رستمی و بیات ۱۴۰۳، ۱۱۳).

کتیبه‌های ایوان اصلی مساجد جامع به عنوان یکی از بخش‌های مهم مساجد همواره مورد توجه نگارگران و خوشنویسان در طول تاریخ بوده است. در این تحقیق، خطوط شاخص در مساجد جامع دوره‌ی صفویه و قاجار مورد مطالعه

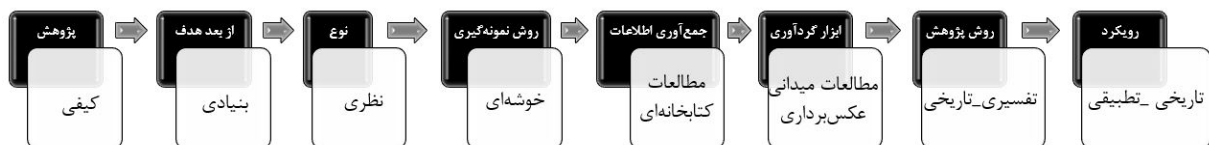
قاجاریه و صفویه در تربت حیدریه» به شناخت و بررسی میزان تأثیرگذاری ویژگی‌های خطوط کتیبه‌های نستعلیق مسجد صدر و جمعه شهر تربت حیدریه پرداخته است. در تحقیقی دیگر رفیعی‌وردنجانی (۱۴۰۰) با موضوع «مطالعه‌ی تطبیقی ساختار خط ثلث در کتیبه‌های بناهای مذهبی دوره‌ی ایلخانی و صفوی (مطالعه موردی: مساجد جامع اشترجان و نطنز و مساجد امام و حکیم اصفهان)» به بررسی سیر تحول خطوط ثلث در کتیبه‌های مساجد جامع حکیم اصفهان، اشترجان و نطنز پرداخته است.

مطابق پژوهش‌های انجام‌یافته می‌توان گفت خطوط در یک تا سه بنا و به عبارتی به شکل محدود مورد مطالعه قرار گرفته است و جای پژوهشی که به کتیبه‌ها از لحاظ محتوا، میزان خوانابودن، شیوه‌ی نگارش، نوع رنگ در ایوان اصلی مساجد جامع پردازد خالی به نظر می‌رسد. از این جهت در پژوهش حاضر، بررسی خطوط کوفی، ثلث و نستعلیق در ایوان اصلی مساجد جامع دوره‌ی صفوی و قاجار مدنظر نگارندگان است تا به این وسیله تفاوت و تغییرات آن را بیابند.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر کیفی است و از بعد هدف بنیادی و نوع آن نظری است. در این تحقیق، روش از نوع تفسیری-تاریخی با رویکرد تاریخی-تطبیقی است. ابتدا با مطالعه‌ی کتابخانه‌ای، اسناد و اطلاعات مربوط به خطوط و معماری مساجد در دو دوره‌ی ذکرشده، جمع‌آوری و سپس با مطالعه‌ی میدانی و تهیه‌ی عکس‌هایی از این خطوط به وسیله‌ی حضور محققان در این اماکن، داده‌های تحقیق مورد تفسیر و تحلیل قرار می‌گیرد. یادآوری می‌شود شیوه‌ی نمونه‌گیری در این پژوهش خوشه‌ای است به این صورت که نگارندگان از میان ۱۷۷ مسجد که ثبت ملی شده است به مطالعه‌ی مساجد جامع که ۸۳ مورد است، پرداخته‌اند و از این میان ۲۵ مسجد جامع که در ایوان اصلی آن‌ها کتیبه‌هایی موجود است انتخاب و در نهایت ۱۴ مسجد جامع که در کتیبه‌های ایوان اصلی آن، خطوط ثلث، نستعلیق و کوفی به کار رفته و متعلق به عصر صفوی و قاجار است مورد مطالعه‌ی اختصاصی قرار گرفته است که فرآیند روش این پژوهش در تصویر شماره‌ی ۱ ملاحظه می‌شود.

کتیبه‌های مسجد جامع قائن متعلق به کدام دوره بوده؟ و مضامین این کتیبه‌ها دربرگیرنده‌ی چه موضوعاتی بوده است؟ پاسخ داده‌اند. در بررسی دیگر نقابی و نژادابراهیمی (۱۴۰۳) با موضوع «مطالعه‌ی تطبیقی مسجد جامع یزد و مسجد مظفریه (مسجد کبود) تبریز برای شناخت وجوه افتراق و اشتراک معماری تیموری و ترکمانی» به این نتیجه دست‌یافته‌اند که کاربرد خطوط کتیبه‌های بنایی با تکنیک کاشی‌کاری در گنبدخانه مسجد جامع یزد اولویت داشته است. احمدزاده و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بازشناسی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع مظفری کرمان» به این نتیجه دست‌یافته‌اند که در تزئینات معماری مسجد جامع مظفری کرمان، خطوط ثلث و کوفی کاربرد بیش‌تری نسبت به خطوط دیگر داشته است. در پژوهشی دیگر سهیلی (۱۴۰۰) در خصوص مضامین فرهنگی و اجتماعی کتیبه‌های مسجد مدرسه سردار قزوین بیان می‌کند که محتوای کتیبه‌ها شامل عبارات مقدس، نام سفارش‌دهنده، ستایش بانیان، اشعار دیوان محتشم کاشانی، صباحی بیدگلی و میرزا احمدجندقی است و نیز اشاره به این نکته می‌کند که استفاده از خط نستعلیق در کتیبه‌ها در دوره‌ی قاجار بیش‌تر بوده است. باباحسینی (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی کاشی‌کاری‌های مساجد سلطانی در دوره‌ی قاجار، نمونه موردی: مسجد سلطانی (امام خمینی) بروجرد» به این نتیجه دست یافته است که در تزئینات این مکان، خط کوفی بیش‌تر مورد استفاده هنرمندان بوده است. هم‌چنین مقاله‌ای با موضوع «شناخت و تحلیل کتیبه‌های نستعلیق مسجد و مدرسه عالی شهید مطهری (سپه‌سالار)» به وسیله‌ی میری (۱۳۹۵) به نگارش درآمده است که خطوط نستعلیق مسجد و مدرسه سپه‌سالار را معرفی می‌کند. مکی‌نژاد (۱۳۸۸) در تحقیقی با عنوان «سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران (صفوی تا قاجار)» به این نتیجه دست یافته است که خط ثلث در دوره‌ی قاجار نسبت به دوره‌ی صفوی کاربرد کم‌تری داشته است و خط نستعلیق بیش‌تر مورد اقبال بوده است. هم‌چنین خطوط ثلث در معماری دوره‌ی صفوی از تنوع بیش‌تری برخوردار بوده است. سلیمان‌فر (۱۳۹۵) نیز در پژوهشی با موضوع «مطالعه تطبیقی کتیبه‌های نستعلیق سنگی دوره‌ی

تصویر ۱. فرآیند روش پژوهش (مأخذ: نگارندگان)

۴. یافته‌ها

صفویه که طولانی‌ترین و با شکوه‌ترین سلسله‌ی ایرانی-اسلامی است (۱۱۳۵-۹۰۷ ه.ق) بیش‌تر درخشیده است. اغلب پادشاهان و شاهزادگان این سلسله، علاقه‌ی وافری نسبت به هنر از خود نشان داده و برخی نیز خود استاد آن بوده‌اند. هم‌چنین خطاطان و هنروران در نزد ایشان از جایگاه والایی برخوردار هستند که بی‌تردید موجب ظهور بسیاری از نوابخ خط ثلث و نستعلیق می‌شود.

در خصوص دوره‌ی قاجار، اگرچه به لحاظ سیاسی و اجتماعی دوران روشنی نیست اما ادب و هنر به ویژه خط و نگارگری تا اندازه‌ی زیادی مورد توجه حاکمان است. در این دوره، هنرمندانی در عرصه‌ی خوشنویسی پدید آمدند که توانستند بار دیگر آیین هنرمندان گذشته را در خطاطی، احیا کنند.

یکی از ابنیه‌ی تاریخی و اسلامی، مساجد جامع در دوره‌ی صفویه و قاجار است و در کتیبه‌های آن به‌خصوص در ایوان اصلی این مساجد از خطوط ثلث، کوفی و نستعلیق استفاده شده است. در این دوران دگرگونی‌هایی در کاست و فرودها و نوع نگارش این خطوط به وجود آمده که می‌تواند ناشی از عوامل سیاسی و فرهنگی باشد. برخی از اسناد این دگرگونی‌ها در جدول شماره‌ی ۱ ارائه شده است.

خوشنویسی یکی از عناصر تزئینی در معماری ایران است که در برخی از دوره‌های تاریخی به علل مذهبی، سیاسی، اجتماعی بیش‌تر مورد اقبال هنرمندان بوده است. به طور نمونه در کتیبه‌های دوره‌ی صفوی، بیش‌تر خط ثلث به کار رفته و یا در دوره‌ی قاجار، خط نستعلیق کاربرد بیش‌تری داشته است. آثار و ابنیه‌ی تاریخی، بیانگر پیوند استوار خوشنویسی با فرهنگ و تمدن اسلامی است تا آن‌جا که از خوشنویسی به عنوان تنها هنر کاملاً اسلامی یاد کرده‌اند. استفاده از خط در هنر و معماری ایران، نخست در قالب کتیبه‌نویسی شکل گرفته است اما قدمت بهره‌گیری از خطوط بر روی گچ به دوره‌ی تاریخی اشکانیان باز می‌گردد (حاتمی‌تاجیک و حیدری ۱۴۰۲، ۲۶۲). وجود کتیبه‌ها و خوشنویسی در بناها یکی از مهم‌ترین خصوصیات معماری ایرانی است و در حقیقت، عنصر تزئینی در هنر و معماری است که نوشته‌ی خط‌های جلی و درشت کاغذ به وسیله‌ی کاتب به صفحات کاشی انتقال می‌یابد و بر نمای بیرونی و داخلی درها، دیوارها، ایوان‌ها، محراب‌ها و دیگر اندام‌های بنای معماری می‌نشیند.

طبق گفته‌ی نویسندگان، خطوط شامل سبک‌های مشق، کوفی، ثلث، نسخ، محقق، ریحانی، توقیع و رقاع، مغربی و نستعلیق است (حمیدسفادی ۱۳۸۱، ۸۹-۴۴) و در دوره‌ی

جدول ۱. برخی از اسناد خطوط به کاررفته در ایوان مساجد جامع (مأخذ: نگارندگان)

نام	ایوان اصلی مساجد جامع
گوه‌رشداد	اردستان
قائن	قم
قائن	عتیق اصفهان
گوه‌رشداد	قزوین

ایوان اصلی مساجد جامع

نام

زنجان

ساری

دزفول

همدان

است. هر یک از این بیست و پنج مسجد به وسیله‌ی اساتید معماری و مرمت چند دانشکده مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته و در نهایت، چهارده مسجد به عنوان نمونه انتخاب شد که هفت مسجد به دوره‌ی صفوی اختصاص دارد و مابقی متعلق به معماری دوره‌ی قاجار است.

بنابراین مطالعه‌ی مساجد جامع در تحقیق پیش رو به دو دسته تقسیم می‌شود، نخست معرفی مساجد جامع در دوره‌ی صفوی و سپس، در زمان قاجار صورت می‌گیرد. هم‌چنین اشاره می‌شود که مساجد جامع در عصر صفویه به سه صورت به این دوره نسبت داده شده است: نخست، مساجدی که کالبد بنای آن‌ها متعلق به عصر صفوی است. دوم، کتیبه‌هایی از مساجد جامع که در دوره‌ی صفوی اجرا شده و سوم، خطوط ایوان اصلی مساجد جامع که در این دوره مرمت شده است. این مساجد در دوره‌ی صفوی شامل ۷ مسجد که عبارت است از: مسجد جامع عتیق اصفهان، مسجد جامع اردستان، مسجد جامع قزوین، مسجد جامع ساوه، مسجد جامع گرگان، مسجد جامع فرح‌آباد ساری و مسجد جامع گوهرشاد. معرفی این مساجد طبق جدول شماره‌ی ۲ است.

همان‌طور پیش از این اشاره شد، مساجد جامع در هر دوره‌ای از تاریخ در میان همه‌ی مساجدی که ساخته شده‌اند از اهمیت کلیدی برخوردار بوده است. زیرا این بناهای مذهبی اغلب در مراکز شهرها یا بخش‌های اصلی آن احداث شده و علاوه بر برگزاری مراسم مذهبی، مکانی برای تجمع مردم به دلایل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بوده است و در مرکز همه‌ی شهرها حضور این بنای فاخر ملموس است.

این مساجد در ایوان اصلی خود مزین به انواع خطوط ثلث، کوفی و نستعلیق است که در معماری ایرانی ایوان اصلی مسجد به دیگر اندام‌های این بنا پیوند خورده که محتملاً قرن‌ها پابرجا بوده است. این نکته بیانگر آن است که ایوان مساجد، سازه‌ای پایدار و با الگویی باستانی در معماری ایرانی است که همچنان دوام خود را از کهن‌ترین ابنیه تا آثار اخیر حفظ کرده و به دیگر تعبیر، یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین اندام‌های مسجد در آثار معماری ایرانی شناخته شده است. در پژوهش حاضر، مدارک و اسناد صد و هفتاد و هفت مسجد به همراه شماره ثبت ملی آن‌ها در اختیار محققان قرار گرفته که از این میان، هشتاد و سه مورد مسجد جامع است و تنها بیست و پنج مسجد جامع دارای کتیبه بر ایوان اصلی

جدول ۲. مساجد جامع در دوره صفوی (مأخذ: نگارندگان)

نام	ایوان اصلی	توضیحات
اصفهان		بنای اولیه‌ی این مسجد متعلق به ۱۵۶ (ق.ه) است و بر روی ساختمان آتشکده برپا شده است. این بنا دارای اسامی دیگری به نام مسجد جامع جمعه و مسجد عتیق نیز است.
اردستان		این بنا متعلق به سده‌ی چهارم (ق.ه) بوده و به عنوان کهن‌ترین اثر در همسایگی مجموعه‌ی بناهای آب‌انبار، حسینیه، بازار چه، حمام پایین و کاروانسرا قرار گرفته است.

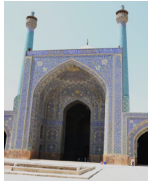

نام	ایوان اصلی	توضیحات
قزوین		بنای ساختمان از نوع سبک مسجد چهارایوانی است و قدمت آن به زمان حکومت عمر بن عبدالعزیز اموی بازمی‌گردد. این مسجد دارای نام‌های دیگری به اسم مسجد جامع عتیق و مسجد جامع کبیر است.
ساوه		این بنا از قدیمی‌ترین مساجد ایران است که پیش از مسجد تاریخانه و فهرج ساخته شده است و پلان بنای حاضر، متعلق به اوایل دوره صفوی است.
گرگان		قدمت مسجد جامع گرگان به سال ۸۰۴ (ق.ه) بازمی‌گردد و مساحت آن ۲۴۲۰ مترمربع است. بنای مسجد در دوره تیموری، صفوی و افشاری مرمت شده است.
فرح‌آباد		مسجد فرح‌آباد ساری در دوره حکومت شاه عباس اول ساخته شده و کتیبه‌ای در این مسجد یافت نشده است.
گومرشد		احداث این بنا در سال ۸۲۹ (ق.ه) به فرمان شاه‌رخ‌شاه آغاز شد و در سال ۸۳۰ (ق.ه) پایان یافت و آن با شکوه‌ترین مسجد چهارایوانی در حرم امام‌رضا(ع) واقع شده است.

مساجد جامع در این دوره نیز شامل هفت مسجد است که عبارت است از مسجد جامع عباسی اصفهان، مسجد جامع دزفول، مسجد جامع همدان، مسجد جامع زنجان، مسجد جامع ساری، مسجد جامع قائن و مسجد جامع قم که در جدول شماره ۳ به اختصار، معرفی می‌شوند.

بعد از معرفی مساجد جامع در عصر صفوی به مطالعه و شناخت مساجد جامع در دوره قاجار پرداخته می‌شود. این مساجد نیز به سه شکل به دوره قاجار ارجاع داده می‌شود؛ نخست، مساجدی که کالبد بنای شان به این دوره اختصاص می‌یابد و دوم، مساجدی که خطوط آن در دوره قاجار صورت گرفته و دیگر، کتیبه‌های ایوان اصلی که در عصر قاجار بازسازی شده است.

جدول ۳. مساجد جامع در دوره قاجار (مأخذ: نگارندگان)

نام	ایوان اصلی	توضیحات
عباسی		ساخت این مسجد در سال ۱۰۲۰ (ق.ه) به فرمان شاه عباس اول صفوی و با طرحی از علیاکبر اصفهانی آغاز شد. مسجد امام یا مسجد شاه از دیگر نام‌های مسجد جامع عباسی است که در ضلع جنوبی میدان نقش جهان اصفهان بنا شده است.
دزفول		این بنا در قرن سوم و چهارم (ق.ه) با تزئینات کتیبه‌ای بنایی و کاشی معلق ساخته است و ایوان اصلی آن در زمان حکومت محمدعلی میرزا دولت شاه (نوه فتحعلی شاه قاجار) بنا شده است.
همدان		این بنا دارای ساختاری جدید است اما کالبد اولیه‌ی آن به قرن‌های اول دوره اسلامی بازمی‌گردد. مسجد جامع عتیق و اعظم از دیگر نام‌های این بنا است.

نام	ایوان اصلی	توضیحات
زنجان		این بنا در سال ۱۲۴۲ (ق.ه) به دستور عبدالله میرزادارا پسر یازدهم فتحعلی‌شاه قاجار ساخته شده است. مسجد سید، مسجد شاهی و مسجد سلطانی از یگر اسامی این مسجد است.
ساری		یکی از ابنیه‌ی مهم تاریخی معماری مازندران است و در دوره‌ی حکومت پهلوی اول و قاجار برای چندین بار مرمت شده است.
قزوین		این بنا یکی از مساجد مهم دوره‌ی تیموریان در خراسان جنوبی است که بر روی بقایای آتشکده‌ای مربوط به دوره‌ی ساسانی احداث شده است. تک ایوان مسجد و کتیبه‌ی آن در سال ۷۷۰ (ق.ه) به دستور جمشید بن قارن بنا شده است.
قم		مسجد جامع یا مسجد عتیق قم در سال‌های نخست هجرت بنا شده و تزئینات آن در سال ۱۲۴۸ (ق.ه) اجرا شده است و به زمان حکمرانی فتحعلی‌شاه قاجار تعلق دارد.

۵. بحث

جامع هر سه نوع خط را به کار گرفته‌اند و یا کتیبه‌ها را با رنگ‌های متنوع‌تری مزین نموده‌اند که مشخصه‌ها و جزئیاتی از قبیل نوع، اجرا، رنگ، موقعیت و مضمون کتیبه‌های ایوان اصلی این مساجد متعلق به دوره‌ی صفوی و قاجار در جدول شماره‌ی ۴ ارائه می‌شود.

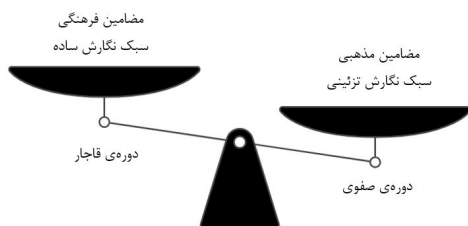
با در نظر گرفتن یافته‌های تحقیق در خصوص کاربرد و چگونگی خطوط ثلث، نستعلیق و کوفی در کتیبه‌های ایوان اصلی مساجد جامع، می‌توان گفت تنوع و گوناگونی این کتیبه‌ها در دوره‌ی صفوی نسبتاً بیش‌تر از عصر قاجار است. بدین صورت که هنرمندان در کتیبه‌های برخی از مساجد

جدول ۴. جزئیاتی از کتیبه‌های ایوان اصلی مساجد جامع (مأخذ: نگارندگان)

دوره	مسجد	نوع خط	روش اجرا	رنگ خط	رنگ زمینه	موقعیت	مضمون
	اصفهان (عتیق)	کتابت خط کوفی نستعلیق	کتابت کاری اجرا حجاری مجهری	سبز خط رنگ سبز	لاچوردی سبز سبزه رنگ سبز	مکان دهانه داخلی ایوان	اسلام‌الجمعی سوره مشغون تاریخ ساخت گرجان
	اردستان	کتابت خط کوفی نستعلیق	کتابت کاری اجرا حجاری مجهری	سبز خط رنگ سبز	لاچوردی سبز سبزه رنگ سبز	مکان دهانه داخلی ایوان	اسلام‌الجمعی سوره مشغون تاریخ ساخت گرجان
صفوی	قزوین (عتیق)	کتابت خط کوفی نستعلیق	کتابت کاری اجرا حجاری مجهری	سبز خط رنگ سبز	لاچوردی سبز سبزه رنگ سبز	مکان دهانه داخلی ایوان	اسلام‌الجمعی سوره مشغون تاریخ ساخت گرجان
	ساوه	کتابت خط کوفی نستعلیق	کتابت کاری اجرا حجاری مجهری	سبز خط رنگ سبز	لاچوردی سبز سبزه رنگ سبز	مکان دهانه داخلی ایوان	اسلام‌الجمعی سوره مشغون تاریخ ساخت گرجان
	گرگان	کتابت خط کوفی نستعلیق	کتابت کاری اجرا حجاری مجهری	سبز خط رنگ سبز	لاچوردی سبز سبزه رنگ سبز	مکان دهانه داخلی ایوان	اسلام‌الجمعی سوره مشغون تاریخ ساخت گرجان

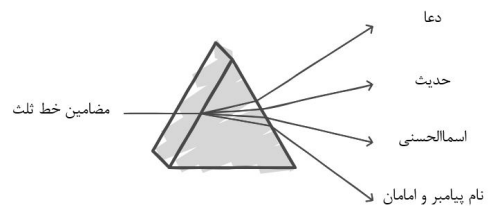
دوره	مسجد	نوع خط	روش اجرا	رنگ خط	رنگ زمینه	موقعیت	مضمون
صفوی	فرح آباد	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب
	گوهرشاد	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب
	عباسی	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب
	دزفول	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب
قاجار	همدان	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب
	زنجان	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب
	ساری	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب
	قائن	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب
قم	ثلث خط کوفی	کاشی کاری اجرا چهاروی	سبز خط رنگ سبز سبز	سبز خط رنگ سبز سبز	سازدها موقعیت داخل ایوان	مضمون نام کتاب کتاب	

تشیع، مضامین بیشتر شامل دعا، حدیث، اسماء الحسنی، نام پیامبر (ص) و امامان (ع) است (تصویر ۲). به نظر می‌رسد خط ثلث در دوره‌ی صفوی بیشتر دارای سبک نگارش پر تزئین با مضامین مذهبی بوده است و در دوره‌ی قاجار دارای سبک نگارش ساده با مضامین فرهنگی بوده است (تصویر ۳).

تصویر ۳. سبک نگارش و مضامین خط ثلث در دوره‌ی صفوی و قاجار (مأخذ: نگارندگان)

باتوجه به جزییات ارائه شده در جدول شماره‌ی ۴ می‌توان پی برد که خط ثلث در عصر قاجار بسیار ساده و فاقد تزئینات است اما در دوره‌ی صفوی، بستر کتیبه‌ها با تزئینات بسیار باشکوه و چشم‌نواز نظیر نقوش اسلیمی به همراه تنوع فرمی و رنگی کار شده است. هم‌چنین در خصوص محتوای خط ثلث می‌توان گفت در دوره‌ی صفویه به دلیل حاکم شدن مذهب

تصویر ۲. مضامین خط ثلث در دوره‌ی صفوی (مأخذ: نگارندگان)

این خط در نمای ایوان اصلی مسجد جامع گوهرشاد با رنگ زرد در بستر لاجوردی رنگ به روش کاشی‌کاری با تزئینات بسیار اجرا شده است (تصویر ۴) و کاتب آن محمدرضا امامی اصفهانی است و مضمون خط، وصف الله و طلب آمرزش است.

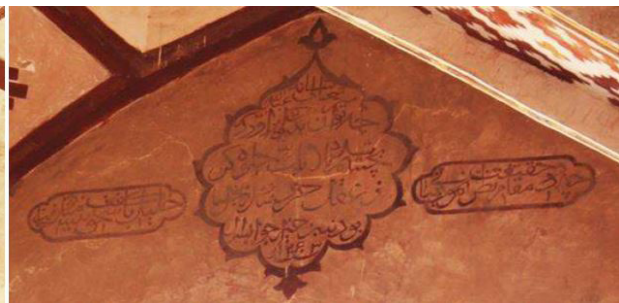
به نظر می‌رسد در کتیبه‌ها غالباً خط ثلث به جای خط نستعلیق به کار گرفته شده است و کاتبان در این نوع خط بیش از حد معمول، کشیدگی حروف را اعمال می‌کردند. به عنوان نمونه، خط ثلث در ایوان اصلی مسجد جامع گوهرشاد مشهد مقدس و مسجد جامع قائن که به ترتیب متعلق به دوره‌ی صفوی و قاجار است، پرداخته می‌شود:

تصویر ۴. خط ثلث در ایوان اصلی مسجد جامع گوهرشاد (مأخذ: نگارندگان)

گچ‌کاری شده است و متن کتیبه در برگزیده‌ی نام کاتب، تاریخ مرمت و وصف مسجد است. جانمایی و گچ‌بری این کتیبه در تصویر شماره ۵ مشاهده می‌شود.

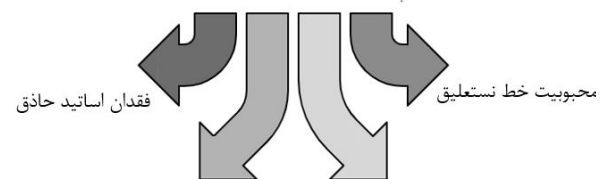
اما خط ثلث در مسجد جامع قائن در قسمت داخلی ایوان اصلی مکتوب شده و آن به رنگ قرمز درون ترنجی به همین رنگ به صورت ساده و بدون تزئینات به دست غلامرضا ذاکر

تصویر ۵. خط ثلث در ایوان اصلی مسجد جامع قائن (مأخذ: نگارندگان)

ناگفته نماند که در زمان حکومت شاه طهماسب صفوی در قرن ۱۰ (ه.ق)، کتیبه‌های نستعلیق کاربرد زیادی داشته و شیوه‌ی اجرای آن‌ها در این دوره به صورت حجاری، چوبی، فلزی، گچی، کاشی و نقاشی بوده است. در زمان قاجار نیز، دوره‌ی حکومتی فتحعلی شاه، مهم‌ترین دوره‌ی کتیبه‌نویسی با خط نستعلیق است. در این قسمت به بررسی و تحلیلی از خط نستعلیق در ایوان اصلی مساجد جامع قزوین و گرگان که به ترتیب به دوره‌ی صفویه و قاجار تعلق دارد، پرداخته می‌شود: خط نستعلیق در ایوان اصلی مسجد جامع قزوین با تکنیک حجاری بر روی سنگ مرمر اجرا شده و مضامین آن شامل زکات، نماز و نهی از ریا است که این کتیبه در تصویر شماره‌ی ۷ قابل مشاهده است.

در کتیبه‌های خط ثلث در دوره‌ی صفوی از مصالح گوناگون استفاده شده و از نظر اجرا از استحکام قابل توجهی برخوردار بوده‌اند. کاربرد این نوع خط در ایران با گذشت زمان تنزل یافت به طوری که کتیبه‌های ثلث در دوره‌ی قاجار استفاده کم‌تری داشته و بیش‌تر خط نستعلیق مورد توجه نگارگران و خوشنویسان واقع شده که تحت تاثیر تحولات و اوضاع سیاسی-اجتماعی آن زمان بوده که در تصویر شماره‌ی ۶ به برخی از علل آن اشاره رفته است.

تصویر ۶. علل کاهش کاربرد خط ثلث در دوره‌ی قاجار (مأخذ: نگارندگان)

اشاره کرده‌اند. هم‌چنین از حاجی‌قربان آقاناظر به عنوان تعمیرکار مسجد یاد کرده‌اند.

تصویر ۸. خط نستعلیق در ایوان اصلی مسجد جامع گرگان (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۷. خط نستعلیق در ایوان اصلی مسجد جامع قزوین (مأخذ: نگارندگان)

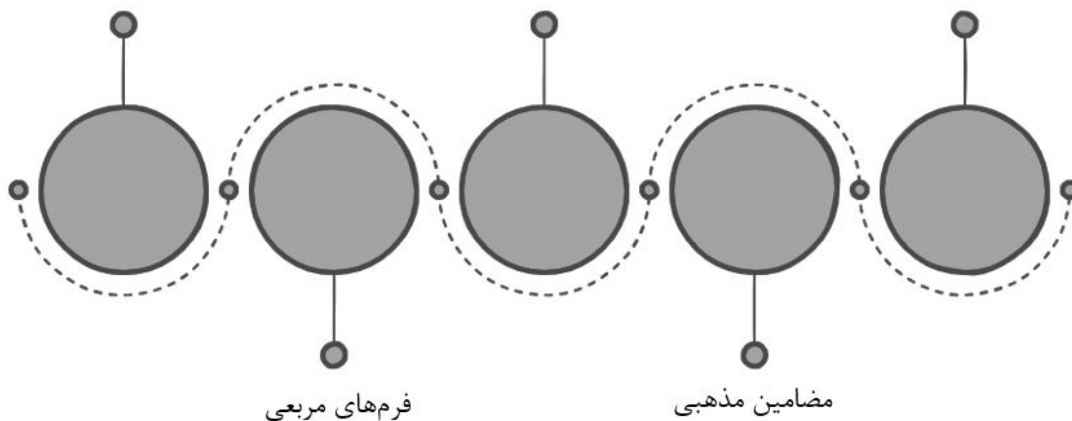
اما در خصوص ویژگی‌های خط کوفی در دوره‌ی قاجار می‌توان گفت این خط از سال ۱۳۰۰ (ش.۵) به وسیله‌ی هنرمندان سبک تازه‌ای به خود گرفت. آن‌ها این خطوط را در فرم‌های ابداعی با روش کاشی‌کاری اجرا کرده‌اند که به شکل مربع و مستطیل بوده است (تصویر ۹).

در ایوان اصلی مسجد جامع گرگان، خط نستعلیق بر روی دو قطعه سنگ حجاری شده که در تصویر شماره‌ی ۸ قابل مشاهده است. کاتبان در مضامین سنگ‌نوشته‌ها، به وقف سه دانگ از حمام قاضی و وجه اجاره‌ای برای روشنایی مسجد

آغاز سبکی نو از خط کوفی

تکرار اسم در حول مرکز

رنگ‌های قرمز و مشکی در بستر زرد و سفید

تصویر ۹. مشخصات سبک جدیدی از خط کوفی در دوره‌ی قاجار (مأخذ: نگارندگان)

کار برده‌اند. رنگ‌های آبی و سبز از جمله رنگ‌هایی است که حس آرامش را به انسان القا می‌کند و بر شرایط روحی-روانی وی تأثیر می‌گذارد. از این جهت مشاهده می‌شود که در خطوط کتیبه‌های ایوان مساجد دوره‌ی صفوی رنگ‌های سفید، لاجوردی و فیروزه‌ای به کار رفته است اما تحولات سیاسی و فرهنگی در دوره‌ی قاجار که به تبع آن ممکن است تنش‌هایی ایجاد شود؛ سبب شده رنگ مشکی و قرمز

هم‌چنین خطوط در نگارش اسماء الحسنی و نام مبارک پیامبر(ص) و امامان(ع) به صورت کتیبه‌ی کوفی درون هشت‌پری‌ها از الگوی تکرار حول، مرکز اجرا کرده‌اند. مضامین این نمونه خط در دوره‌ی قاجار بیش‌تر برای بیان اسماء الهی و آیات قرآن بوده است. هنرمندان متناسب با شرایط سیاسی و فرهنگی هر دوره، به صورت متفاوت از کتیبه‌ها استفاده کرده و هم‌چنین رنگ‌های گوناگونی را برای هر دوره به

و قاجار بوده مورد بررسی قرار می‌گیرند. خطوط کوفی در ایوان اصلی مسجد جامع ساوه در قسمت لایه‌ی داخلی آن به صورت ترکیبی از کاشی‌کاری-آجرکاری اجرا شده است که در تصویر شماره‌ی ۱۰ مشاهده می‌شود. این کتیبه‌ها به صورت مفرد با مضامین اسم الله، محمد و علی است. کاشی‌کاری‌های خط کوفی در این بنا به رنگ لاجوردی در بستر آجرکاری با تزئینات بسیار ساده و محدود است.

در کتیبه‌های ایوان مساجد این دوره بیش‌تر نمود داشته باشد (صراف‌زادگان ۱۳۸۰، ۱۱۰). یادآوری می‌شود که خط کوفی دارای شش نوع نگارش است که عبارت است از: منفرد، گردان، پیچیده، سواد و بیاض، بنایی خوشنویسی و آزاد (کشاوری‌میان‌دشتی و فیزابی ۱۳۹۶، ۶۱). در این‌جا نیز نمونه خط کوفی در ایوان اصلی مسجد جامع ساوه و دزفول که به ترتیب متعلق به دوره‌های صفوی

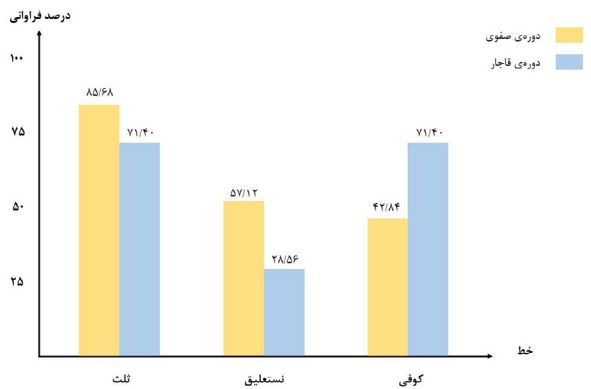
تصویر ۱۰. خط کوفی در ایوان اصلی مسجد جامع ساوه (مأخذ: نگارندگان)

دفعه حول یک مرکز تکرار شده است. کاشی‌های این خطوط با تکه‌های بسیار خرد و ظریف اجرا شده است که در تصویر شماره‌ی ۱۱ ملاحظه می‌شود.

در ایوان اصلی مسجد جامع دزفول، خطوط کوفی به رنگ لاجوردی و با زمینه‌ای سفیدرنگ کاشی‌کاری شده و مضامین این کتیبه‌ها شامل اسم الله، محمد، علی و ذکر است که اسم علی در خط کوفی با تکنیک گردان به صورت چهار

تصویر ۱۱. خط کوفی در ایوان اصلی مسجد جامع دزفول (مأخذ: نگارندگان)

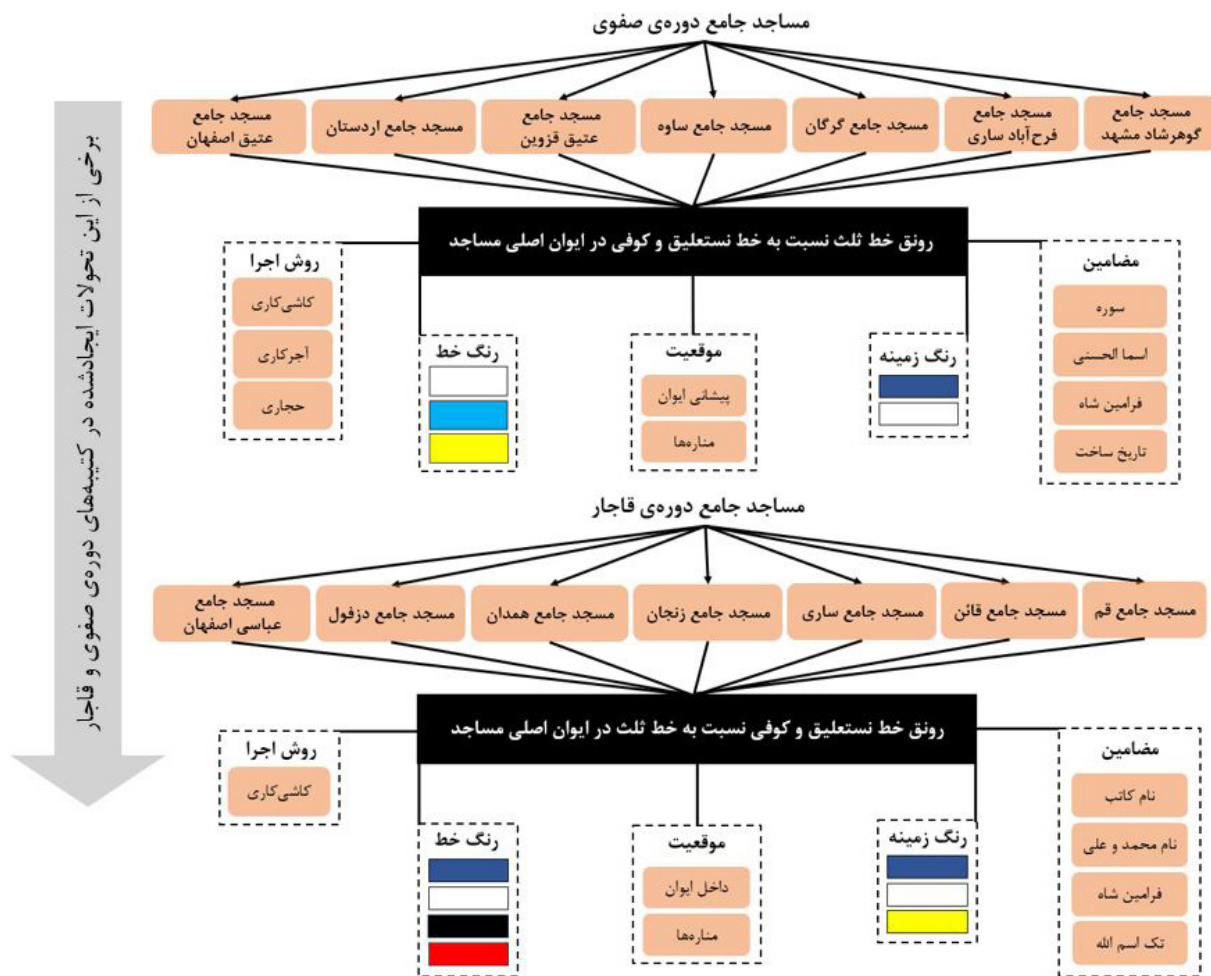
تصویر ۱۲. خط کوفی در ایوان اصلی مسجد جامع دزفول (مأخذ: نگارندگان)

سه خط ثالث، نستعلیق و کوفی در چهارده مسجد جامع که در این مقاله به مشخصات و جزئیات کتیبه‌های ایوان اصلی آن‌ها اشاره شد در دوره‌ی صفوی و قاجار به میزان متفاوتی مورد توجه و استفاده خوشنویسان و هنرمندان قرار گرفته است. تصویر شماره‌ی ۱۲ فراوانی استفاده از این خطوط در هر دو دوره را نمایش می‌دهد.

در پایان این بخش از تحلیل به سیر تحول خطوط ثالث، نستعلیق و کوفی در کتیبه‌های ایوان مساجد جامع از دوره‌ی صفوی تا قاجار اشاره می‌شود. به عنوان نمونه، خط ثالث نسبت به خط نستعلیق و کوفی در مساجد دوره‌ی صفوی رونق بیش‌تری داشته است و در بستر کتیبه‌های خط

دگرگونی‌هایی ایجاد شده است. از جمله اینکه خط نستعلیق و کوفی رواج بیشتری یافته و کاربرد خط ثلث کاهش یافته است. هم‌چنین در کتیبه‌های کوفی رنگ‌های متنوعی به کار گرفته شده و روش اجرای کتیبه‌ها بیش‌تر از نوع کاشی‌کاری بوده است و مضامین اغلب اسم الله و نام محمد(ص) و علی(ع) است. در تصویر شماره‌ی ۱۳ برخی از این تحولات ایجادشده در کتیبه‌های این دو دوره‌ی تاریخی مشاهده می‌شود.

نستعلیق و کوفی رنگ‌های محدودتری به کار گرفته شده اما رنگ اختصاصی خط ثلث از تنوع بیش‌تری برخوردار بوده است. هم‌چنین طول و پهنای کتیبه‌ها در عصر صفوی قابل توجه بوده است. مضامین خطوط در این دوره اغلب سوره، اسماءالحسنی، تاریخ ساخت، و فرامین حکومتی است. شیوه‌ی اجرای کتیبه‌ها در دوره‌ی صفوی بیش‌تر کاشی‌کاری، حجاری، و آجرکاری است؛ ولیکن به تدریج در عصر قاجار تحت تأثیر عوامل فرهنگی و سیاسی در کتیبه‌های مساجد جامع تغییر و

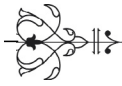

تصویر ۱۳. موقعیت، مضامین، رنگ و روش اجرای خطوط ایوان اصلی مساجد جامع دو دوره‌ی صفوی و قاجار (مأخذ: نگارندگان)

و تحولاتی شده‌اند، به این صورت که در ایوان اصلی مساجد دوره‌ی صفوی بیشتر خط ثلث و در عصر قاجار، بیش‌تر خطوط نستعلیق و کوفی بکار رفته است. هم‌چنین در عصر صفویه، خطوط در بستر کتیبه‌ها با تزئینات باشکوه و چشم‌نواز نظیر نقوش اسلیمی با تنوع فرمی و رنگی اجرا شده اما این خطوط در عصر قاجار بسیار ساده و بدون تزئین است. کتیبه‌ها در

۶. نتیجه‌گیری

کتیبه‌ها در تزئینات معماری مساجد از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است و بکارگیری فراوان آن‌ها با انواع خطوط در ایوان اصلی مساجد جامع در دوره‌ی صفوی و قاجار بیانگر این ارزش و مهم است. نتایج مطالعه و بررسی‌های به عمل آمده از خطوط نشان می‌دهد که کتیبه‌ها در عصر قاجار دچار تغییرات

قاجار اغلب بر پیشانی ایوان اصلی جانمایی شده است. همه‌ی خطوط و کتیبه‌های باقی مانده از دوران گذشته به معنای واقعی یک میراث معنوی و فرهنگی است که باید در مرمت و حفظ آن‌ها کوشید.

زمان قاجار اندازه و ابعاد کوچک‌تری دارند و شیوه‌ی اجرای کتیبه‌ها نیز در این دوره اغلب به صورت کاشی‌کاری است حال آن‌که در دوره‌ی صفوی به صورت ترکیبی از کاشی‌کاری، حجاری، و آجرکاری است. کتیبه‌های خطوط نستعلیق در هر دو دوره در داخل ایوان اصلی و کتیبه‌های کوفی در عصر

پی‌نوشت

طوری‌که کاتبان خط نستعلیق را برای کتیبه‌نویسی در ابنیه به‌خصوص مساجد استفاده کرده‌اند (صراف‌زادگان ۱۳۸۰، ۱۰۳).
۳. خط کوفی: هنرمندان خط کوفی را جانشین خط اولیه قرار دادند و از این خط در سده دوم/هشتم پ.م. بیش‌تر استفاده کردند و این امر تأثیر بسزایی بر هنر خطاطی داشت و در آغاز بر روی پوست گوساله کتابت می‌شد (حمیدسفادی ۱۳۸۱، ۴۶).

۱. خط ثلث: خط ثلث در قرن اول (ق.ه) در دوره‌ی امویان پدید آمد و در اواخر سده سوم ه.ق توسعه یافت. این خط از بنیادی‌ترین خطوط تزئینی محسوب شده است که به معنای یک قسمت از سه بخش است (حمیدسفادی ۱۳۸۱، ۵۶).
۲. خط نستعلیق: هنرمندان در سده‌ی نهم (ق.ه) از خط نستعلیق بهره برده‌اند و این خط در دوره‌ی قاجار مورد استقبال قرار گرفته است به

منابع

۱. احمدزاده، فرید، حامید نوری، و مریم هنردان. ۱۳۹۷. بازشناسی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع مظفری کرمان. *مطالعات ایران‌شناسی* ۴ (۱۱): ۴۷-۶۶.
۲. باباحسینی، افشین. ۱۳۹۹. بررسی کاشی‌کاری‌های مساجد سلطانی در دوره قاجار، نمونه موردی مسجد سلطانی (امام خمینی) بروجرد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان.
۳. حاتمی‌تاجیک، مهدی، و آزاده حیدری. ۱۴۰۲. بررسی تطبیقی نقوش گچبری محراب در دوره سلجوقیان و ایلخانیان با مقایسه دو مورد محراب مسجد شاه ابوالقاسم یزد در دوره سلجوقی و محراب مسجد ابرکوه در دوره ایلخانی. *جستارنامه فرهنگ و هنر اسلامی* ۲ (۱): ۲۵۸-۲۷۸.
۴. حاجی‌زاده‌باستانی، کریم. ۱۳۹۷. زیبایی‌شناسی و ارزش‌های نمادین کتیبه‌های مسجد جامع یزد. *پژوهش‌های باستان‌شناسی* ۸ (۱۸): ۱۷۵-۱۹۲.
۵. حمیدسفادی، یاسین. ۱۳۸۱. *خوشنویسی اسلامی*. تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
۶. رستمی، حسن، و مسعود بیات. ۱۴۰۳. سیاق‌نامتعارف معاش و چالش‌های اقتصادی طلاب مسجد جامع زنجان در دوره قاجار. *تاریخ اسلام و ایران* ۳۴ (۶۱): ۱۱۱-۱۴۱.
۷. رفیعی‌وردنجانی، میثم. ۱۴۰۰. *مطالعه تطبیقی ساختار خط ثلث در کتیبه‌های بناهای مذهبی دوره ایلخانی و صفوی (مطالعه موردی: مساجد جامع اشترجان و نطنز و مساجد امام و حکیم اصفهان)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد.
۸. زارعی، محمدابراهیم، و سکینه زراعی‌مویی. ۱۴۰۲. معماری مسجد، کتیبه‌نگاری و آرایه‌های دوره‌ی قاجار با تأکید بر مسجدالنبی قزوین. *تاریخ هنر ایران دوره اسلامی* ۱ (۱): ۷-۳۱.
۹. زارعی، هانی، و مهدی رازانی. ۱۳۹۹. همخوانی محتوای کتیبه با محل قرارگیری آن در معماری اسلامی (مقایسه‌ی تطبیقی مدرسه‌ی خان، مساجد مشیرالملک و نصیرالملک شیراز). *پژوهش‌های باستان‌شناسی* ۱۰ (۲۶): ۱۶۳-۱۸۸.
۱۰. سام‌خانینی، علی‌اکبر، خدیجه برزگر، علی زارعی، و علی‌اصغر محمودی‌نسب. ۱۴۰۲. معرفی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع قائن. *مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان* ۱۸ (۲): ۵۳-۹۴.
۱۱. سعیدی‌انارکی، فریبا. ۱۴۰۲. *مطالعه تطبیقی کتیبه‌های بدون تاریخ ایوان شرقی مسجد جامع اصفهان*. مطالعات اسناد میراث فرهنگی ۳ (۳): ۶۴-۷۵.
۱۲. سلیمان‌فر، محسن. ۱۳۹۵. *مطالعه تطبیقی کتیبه‌های نستعلیق سنگی دوران قاجاریه و صفویه در تربت حیدریه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه علم و هنر یزد.
۱۳. سهیلی، جمال‌الدین. ۱۴۰۰. *مضامین فرهنگی و اجتماعی کتیبه‌های مسجد مدرسه سردار قزوین*. هنر اسلامی ۱۸ (۴۲): ۲۲۰-۲۳۴.
۱۴. صراف‌زادگان، عبدالامیر. ۱۳۸۰. *مقایسه رنگ و نقش کاشی‌کاری صفوی و قاجار (مدرسه چهارباغ اصفهان و مدرسه عالی سپه‌سالار)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

۱۵. قاضوی، سیدحسن، محمد مهدی سلمانپور، و محمد اسماعیل اسمعیلی جلوه‌دار. ۱۴۰۳. تحلیل کتیبه‌های درب امامزاده حمزه دهدشت و جایگاه آن در شناخت مضامین مذهبی شیعی (آیات و ادعیه). *پژوهش‌های ایران‌شناسی* ۱۴ (۱): ۸۹-۱۱۱.
۱۶. کشاورزی میاندشتی، حمیدرضا، و بهمن فیزابی. ۱۳۹۶. گونه‌شناسی خط بنایی (معلی)، بر اساس شیوه طراحی و روش‌های اجرایی. *هنرهای صناعی ایران* ۱ (۱): ۴۷-۶۲.
۱۷. مجتبوی، سیده‌مریم، لادن نگهبان کاخکی، و سیدحسین مجتبوی. ۱۴۰۲. مقایسه تطبیقی کاشی‌کاری و کتیبه‌نگاری مساجد مشیرالملک و نصیرالملک. *مطالعات میان‌رشته‌ای معماری ایران* ۲ (۳): ۱-۱۹.
۱۸. مکی‌نژاد، مهدی. ۱۳۸۸. سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران (صفوی تا قاجار). نگره ۴ (۱۳): ۲۹-۴۰.
۱۹. میری، سلیمان. ۱۳۹۵. شناخت و تحلیل کتیبه‌های نستعلیق مسجد و مدرسه عالی شهید مطهری (سپه‌سالار). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر تهران.
۲۰. نقابی، محبوبه، و احد نژاد ابراهیمی. ۱۴۰۳. مطالعه تطبیقی مسجد جامع یزد و مسجد مظفریه (مسجد کبود) تبریز برای شناخت وجوه افتراق و اشتراک معماری تیموری و ترکمانی. *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام* ۱۵ (۳۸): ۱۳۹-۱۷۲.
۲۱. نیک‌فر، ولی‌الله، و سید موسی موسوی. ۱۴۰۳. بایدها و نبایدهای فقهی سبک معماری مسجد مطلوب در فرهنگ اسلامی. *مطالعات فقه و حقوق فرهنگی* ۱ (۲): ۱۱۹-۱۵۰.

References

- Ahmadzadeh, Farid, Hamid Norasi, and Maryam Honardan. 2019. An Analytic Review of the Inscriptions of Jameh Mozaffari Mosque in Kermanshah. *Iranology Studies* 4(11): 47-66.
- Babahosseini, Afshin. 2021. *Study of the Tilework of Sultani Mosques in the Qajar Period- A Case Study of the Sultani (Imam Khomeini) Mosque in Borujerd*. Dissertation of Master. Faculty of Architecture and Art, University of Kashan.
- Ghazavi, Seyyed Hasan, Mohammad Mehdi Salmanpour, and Mohammad Esmaeil Esmaeili Jelodar. 2024. Analysis of the Inscriptions on the Door of Imamzadeh Hamza Dehdasht and Its Role in Understanding Shia/Shiite Religious Themes (Verses and Supplications). *Iranian Studies* 14(1): 89-111.
- Hajizadeh Bastani, Karim. 2018. Aesthetics and Symbolic Values of the Inscriptions of Jam-e Mosque of Yazd. *Journal of Pazhoesh-ha-ye Bastanshenasi Iran* 8(18): 175-192.
- Hamid Safadi, Yasin. 2003. *Islamic Calligraphy*. Tehran: Institute of Islamic Art Studies.
- Hatami Tajik, Mehdi, and Azadeh Heydari. 2024. A Comparative Study of Mihrab Motifs in the Seljuq and Ilkhanid Periods by Comparing the Two Cases of Mihrab of the Shah Abul Qasim Mosque in Yazd (Seljuqi) and the Altar of Jame Abarkoh Mosque (Ilkhani). *Journal of Islamic Art and Culture* 2(1): 258-278.
- Keshavarzi Myandashti, Hamid Reza, and Bahman Faizabi. 2017. Typology of Square Kufic Script on the Basis of Design and Execution. *Journal of Iranian Handicrafts Studies* 1(1): 47-62.
- Makinejad, Mehdi. 2009. The Evolution of Calligraphy in Sols Inscriptions in Iranian Architecture (Safavid to Qajar Period). *Negareh* 4(13): 29-40.
- Miri, Soleiman. 2016. *Recognition and Analysis of Nastaliq Inscriptions of Shahid Motahari Mosque and High School (Sepahsalar)*. Dissertation of Master. Faculty of Applied Arts, Tehran University of Art.
- Mojtabavi, Seyedeh Maryam, Ladan Negahban Kakhki, and Seyed Hossein Mojtabavi. 2023. Comparative Comparison of Tiling and Inscriptions of Moshir-ol Molk and Nasir-ol Molk Mosques. *Interdisciplinary Studies on Iranian Architecture* 2(3): 1-19.
- Neghabi, Mahboobe, and Ahad Nejad Ebrahimi. 2024. A Comparative Study of Yazd Jame Mosque and Tabriz Mozaffariyeh Mosque (Kabud Mosque) to Identify the Distinctions and Commonalities in Timurid and Turkmen Architecture. *Journal of Iranian Islamic Period History* 15(38): 139-172.
- Nikfar, Valiallah, and Seyed Musa Mousavi Baroqi. 2024. The Dos and don'ts of Jurisprudential Style of Mosque Architecture in the Islamic Culture. *Cultural Jurisprudence and Law Studies* 1(2): 119-150.
- Rafiei Vardanjani, Meysam. 2022. *A Comparative Study of the Structure of the Third Line in the Inscriptions of Religious Buildings of the Ilkhani and Safavid Periods (Case Study: the Jame Mosques of Ashtarjan and Natanz and the Imam and Hakim Mosques of Isfahan)*. Dissertation of Master. Faculty of Art and Architecture, Yazd University.
- Rostami, Hasan, and Masoud Bayat. 2024. Unconventional Livelihood Methods and Economic Challenges of Zanzan Jameh Mosque theologues in the Qajar Era. *Journal of History of Islam and Iran* 34(61): 111-141.
- Saeidianaraki, Fariba. 2024. Comparative Study of Non-Date Inscriptions of Eastern Ivan of Jame Mosque

of Isfahan. *Cultural Heritage Records Studies* 3(3): 64-75.

16. Samkhaniani, Aliakbar, Khadijeh Barzgar, Ali Zareei, and Ali Aliasghar Mahmoodi Nasab. 2023. Introducing and Analyzing Inscriptions of Qaen's Congregational Mosque. *Socio-Cultural Studies of Khorasan* 18(2): 53-94.

17. Sarrafzadegan, Abdol Amir. 2001. *Comparison of the Color and Pattern of Safavid and Qajar Tilework (Chaharbagh School of Isfahan and Sepahsalar High School)*. Dissertation of Master. Faculty of Art, Tarbiat Modares University.

18. Soheili, Jamaledin. 2021. Cultural and Social Concepts of the Inscriptions of the Sardar Qazvin School-Mosque. *Islamic Art* 18(42): 220-234.

19. Soleimanfar, Mohsen. 2017. *A Comparative Study of Nastaliq Stone Inscriptions from the Qajar and Safavid Eras in Torbat Heydariyeh*. Dissertation of Master. Faculty of Art and Architecture, Yazd University of Science and Art.

20. Zarei, Hani and Mehdi Razani. 2020. Correspondence Between the Content of the Cornice with Its Placement in Islamic Architecture (Comparative Study of Khan School, and the Mosques of Moshir-ol-Molk and Nasir-ol-Molk of Shiraz). *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran* 10(26): 163-188.

21. Zarei, Mohammad Ebrahim, and Sekineh Zarei Moayeni. 2023. Mosque Architecture, Inscriptions, and Arrays of the Qajar Pe-riod with an Emphasis on the Al-Nabi Mosque in Qazvin. *History of Persian Art in the Islamic Period* 1(1): 7-31.

